

La necròpolis islàmica de la plaça de l'Almudín, Sogorb (Alt Palància). Estudi antropològic i cronològic

Empar Barrachina Ibáñez*

Resum

A l'any 1999 es va trobar una necròpolis islàmica a l'interior de ciutat vella de Sogorb, en la que se excavaren 38 fosses amb un total de 54 individus de diferents edats. En aquest article presentem les dades de l'estudi antropològic, que ens mostra una població amb una bona qualitat de vida, sense massa mortalitat infantil i amb poques enfermetats, que podia arribar a una edat avançada per l'època. D'altra banda, es proposen les dades cronològiques per la utilització d'aquest espai, a partir dels darrers treballs duts a terme en Sogorb, que ens donen dades anteriors al segle XI.

Resumen

En el año 1999 se encontró una necrópolis islámica en el interior del casco antiguo de Segorbe, donde se excavaron 38 fosas con un total de 54 individuos de diferentes edades. En este artículo presentamos los datos del estudio antropológico, que nos muestra una población con una buena calidad de vida, sin demasiada mortalidad infantil i con pocas enfermedades, que podía llegar a una edad avanzada para la época. Por otro lado, se propone la posible cronología de su utilización a partir de los últimos trabajos realizados en Segorbe, que nos llevan a unas fechas anteriores al siglo XI.

La actual població de Sogorb, cap de la comarca de l'Alt Palància, ens ofereix una llarga seqüència d'ocupacions continuades que s'inicien en el segon mil·lenni abans de la nostra Era. La situació privilegiada, dalt d'un turó prop del riu Palància, a més de l'abundància de fonts i recursos del sector primari, han ofert des de sempre possibilitats que diferents grups socials saberen rendibilitzar. En els últims deu anys, una clara i decidida voluntat de recuperar el seu passat, mitjançant el seu patrimoni (Palomar, Berga, 2005), ha fet possible un millor coneixement d'una de les etapes de la història sobre la qual els textos estan escassos d'informació. Les nombroses excavacions arqueològiques realitzades a la ciutat vella, en la muralla o en el

castell, ens ofereixen dades valuoses per la comprensió dels cinc segles en els que la ciutat va pertànyer al territori de Sharq al-Andalus.

Les fonts escrites àrabs que fan referència a Sogorb, en són poques. L'autor Yaqūt, en el seu "Diccionari dels països", escrit en el segle XIII, esmenta Sogorb definint-la com un poble (balda), que depenia de la mateixa circumscripció de València. És segur que es basa en una referència anterior de l'obra d'Al-Udri, escrita al segle XI, el qual parla de l'existència d'un districte o *iqḷīm* de Sogorb pertanyent a la circumscripció administrativa de València (Martín, Palomar, 1999, 33).

D'altra banda, a finals del segle XI, quan el Cid dominava les terres valencianes, trobem en

* Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Complex Penyeta Roja, apartat 316. 12080-Castelló de la Plana. <abarrachina@dipc.es>

la “Crònica General” una referència als tributs que diferents castells li pagaven des de l’any 1090, entre ells Sogorb, amb una aportació de 6000 dinars (Selma, 2005, 67).

Tot i això, la presència en aquesta comarca dels musulmans és evident des del segle VIII, no només per les restes arqueològiques trobades, sinó també per tot un seguit de topònims encara en ús (Selma, 2005). En aquest sentit, en les excavacions efectuades al Cerro de Sopeña, s’assenyala la presència de materials ceràmics d’ús comú que es daten a partir del segle VIII, així com alguns fragments califals de la segona meitat del segle X i principis de l’XI (Martín, Palomar, 1999, 201, 202), encara que algunes no van arribar a documentar-se restes d’estructures.

Les primeres evidències d’espais d’habitació es documenten en el carrer de Papa Luna en els treballs realitzats en 1998 (Barrachina, 2000) i amb posterioritat en altres excavacions realitzades en la ciutat vella (Barrachina, Palomar, Sánchez, 1999; Sánchez, Barrachina, en premsa) i en les muralles (Palomar, 2003; Selma, 2005, 111 ss.), les cronologies de les quals s’emmarquen entre els segles XI i XIII. No obstant això, creiem que l’evidència més interessant fins ara correspon a la troballa d’una necròpolis islàmica, documentada l’any 1999 en la plaça de l’Almudín, que ha estat el motiu principal d’aquestes línies i de la qual passarem a parlar tot seguit.

La plaça de l’Almudín de Sogorb se situa en l’actual zona intramurs de la ciutat vella, a esquenes de la catedral i al costat del tram de la muralla que va des de la Porta de la Verónica fins a la plaça de San Pedro. En aquesta plaça s’ubicaria el Portal de Valencia en el segle XIII, flanquejat per dues torres. La muralla continuaria pel carrer de Santa Ana cap al carrer de La Purísima, on s’ubicaria teòricament el portal de La Moreria (Martín, Palomar, 1999). Aquest tram és paral·lel a l’actual carrer Colón des del seu inici en la plaça de la Cueva Santa fins a la seva confluència amb el carrer Valencia. Avui dia invisible en gran part, ja que els edificis han crescut al seu voltant, restant aquest tram a l’interior del cinema Serrano (on s’accedeix tant des de la plaça de la Cueva Santa, com des de la plaça de l’Almudín).

La intervenció arqueològica es realitzà pel Mòdul d’Arqueologia de l’Escola Taller Almudín, com a actuació prèvia de les obres de remodelació de la plaça. En aquest projecte de la Regidoria d’Obres Públiques de l’Ajuntament de Sogorb es pretenia integrar un pou de carreus, situat en el cantó que formen els edificis del cinema Serrano i del Sindicat de Regants, el qual actualment es

troba revalorat dins del context de la nova plaça. La documentació d’aquest pou, del qual es tenen documents des de 1446 en el “Llibre de Comptes de Murs e Valls” dipositat a l’Arxiu Municipal de Sogorb, va ser el motiu inicial de l’excavació i el que ens va conduir a la localització de la necròpolis.

CARACTERÍSTIQUES PRINCIPALS DE LA NECRÒPOLIS

La superfície on es van desenvolupar els treballs va suposar al voltant de 850 metres quadrats, aproximadament una desena part de la plaça (Fig. 1), i es van arribar a localitzar en aquest espai 38 fosses per baix d’una xarxa de canalitzacions i desaigües, possiblement de principis o mitjans del segle XX.

Les fosses estaven excavades en les argiles naturals seguint un ordre més o menys regular, de manera que s’organitzaven per fileres i carrers, encara que també trobem superposicions, per la qual cosa, i seguint les cotes de nivell, arribarem a diferenciar tres nivells.

Quant a la seua tipologia, són estretes i de poca profunditat. En les més senzilles, una pedra col·locada sobre la capçalera assenyala el lloc del soterrament. En les més sumptuoses, es posen solcs o s’arriben a construir xicotets monuments funeraris coneguts com *maqabriyas*. La tipologia és ampla i diversa d’unes zones a altres. En el cas de Sogorb, totes les tombes localitzades són estretes i poc profundes, només dues d’elles portaven una coberta de pedres tosques sense treballar que assenyalaven la seua situació (números 2251 i 2298). Unes altres dues, molt afectades per la construcció de les canalitzacions, situen sobre lloses els soterraments (números 2084 i 2148, sobre 2209). Lloses que creiem que han de respondre a cobertes de les tombes situades en un nivell inferior, però, com ja hem dit, tot això en un estat molt alterat. No obstant les tombes no denoten distincions significatives, els cadàvers no tenen cap tipus d’aixovar (joies, ceràmica, etc.) que evidencien riquesa, ja que tots eren la mateixa cosa davant del seu Déu, Al·là.

El ritu estableix que la inhumació es fagi de costat, amb el cap a la *qibla*, en direcció a la Meca, la qual cosa obliga a orientar la tomba en sentit nord-sud. Sense ser una norma, els esquelets solen aparèixer amb els braços estesos al llarg del cos o creuats sobre la regió púbica i amb les cames semi-flexionades. De vegades es col·loca una pedra o un rajola sota el cap per a mantindre’l

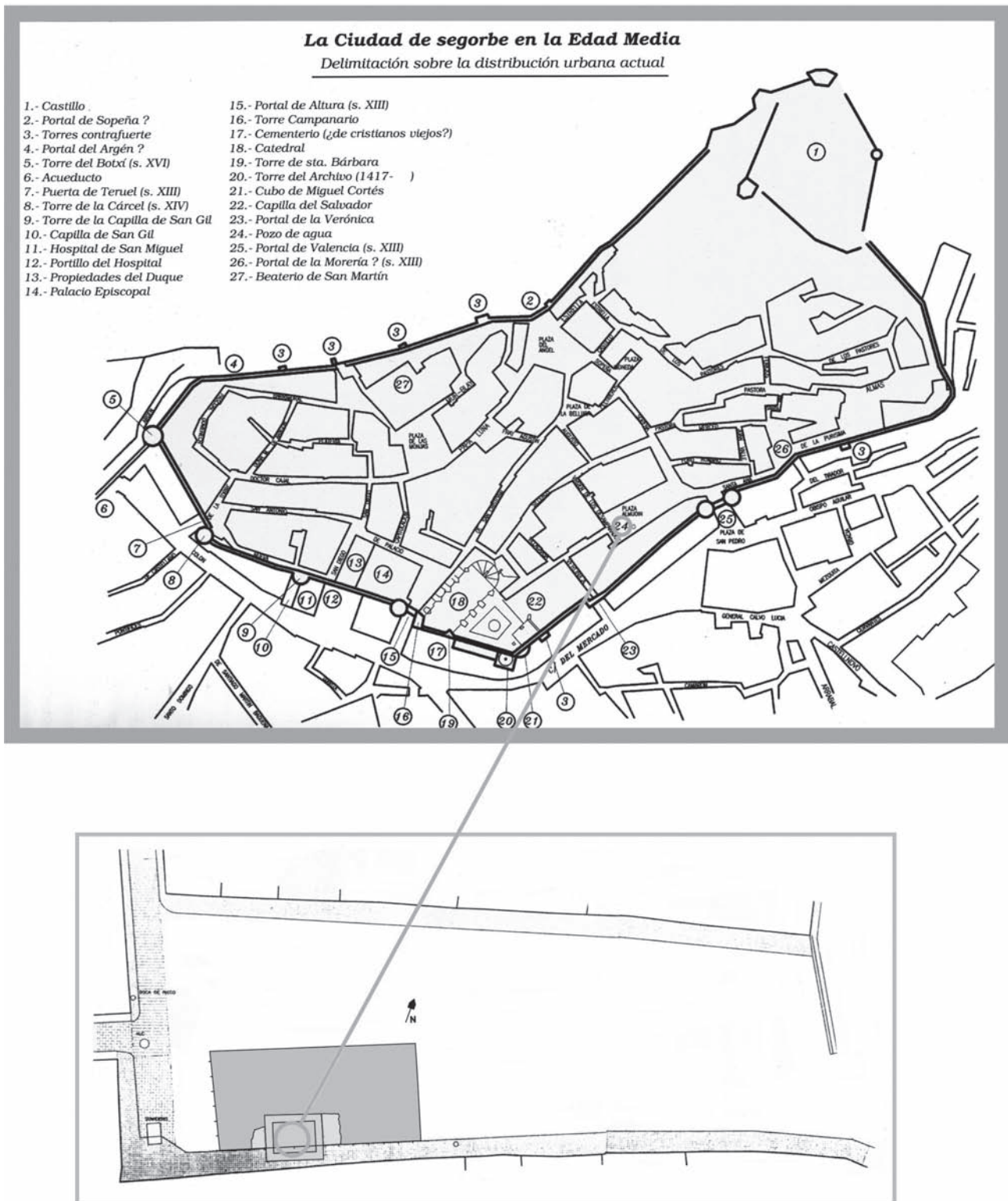

Figura 1.- Plànol de Soborb amb la ubicació de la plaça de l'Almudín. El requadre colorejat és l'espai excavat. El cercle indica on se situa el pou.

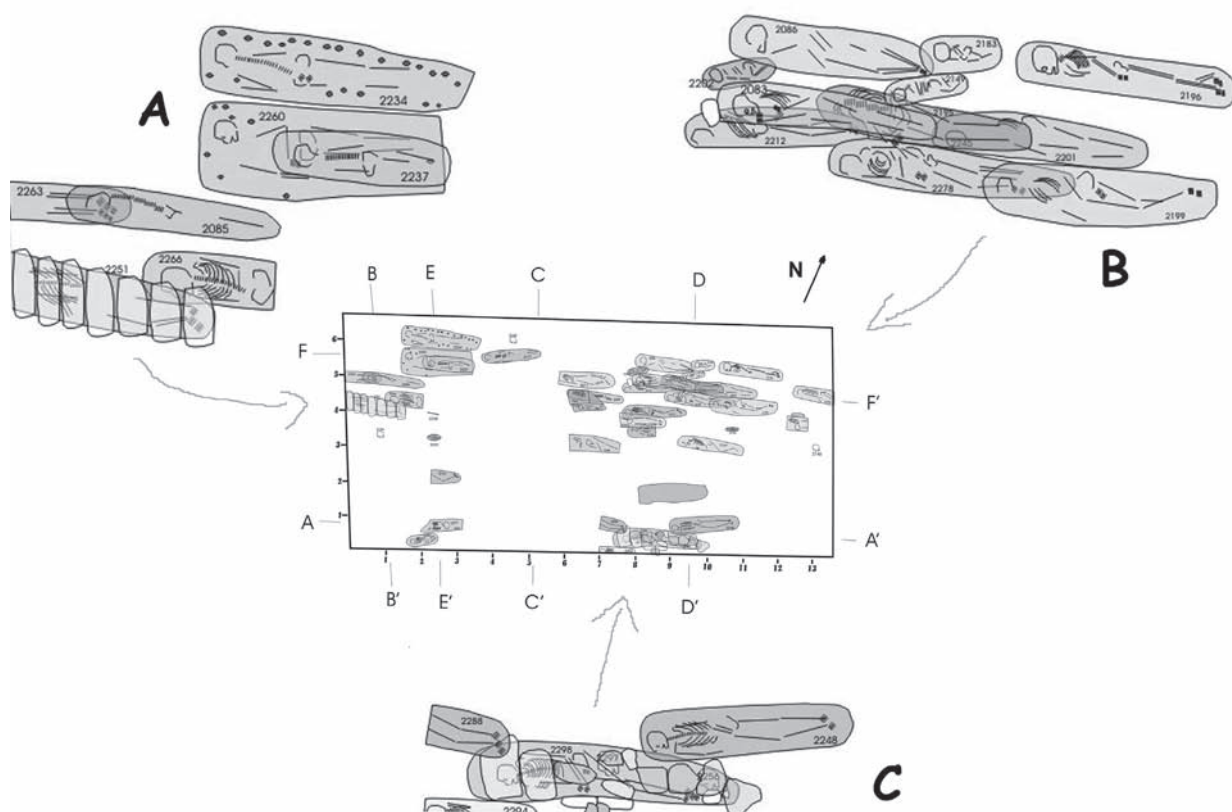

Figura 2. Necròpolis de la plaça de l'Almudín. Al centre la distribució dels enterraments. Les imatges exteriors són detalls de les que es parla en el text: A. Fosses amb claus; B. Acumulacions de soterraments; C. Disposició de la tomba 2257 de l'individu 2298.

en posició. En la *maqbara* de la plaça de l'Almudín els individus estan col·locats decúbit lateral dret dins de fosses que s'orienten de nord-est a sud-oest (amb el cap mirant al sud-est), la qual cosa s'allunya de la norma ideal. També i a un nombre important de cossos en decúbit supí lateral dret amb el cap vorejat a la dreta. Els braços apareixen en posicions variades, generalment estesos al llarg del cos però també flexionats totalment. Tan sols hi ha un cas en què a l'individu se li han col·locat pedres per a mantindre-li el cap (2085).

L'estat de conservació, tant de les fosses com dels individus, era molt deficient, perquè donada l'escassa profunditat en què va ser localitzada la necròpolis, estaven molt afectades per la construcció de les canalitzacions. A més, tres de les fosses les trobem remogudes, aparentment buides i posteriorment tornades a omplir amb runes i restes dels individus que allí estaven dipositats, juntament amb materials ceràmics d'època baix medieval i moderna (Fig. 2, 2129/2128; 2130/2126; 2232/2239/2233).

Les accions antropològiques sobre la necròpolis no sols han estat causades per les canalitzacions de les què fem referència més amunt, sinó que també es relacionen amb la construcció del pou. Com es el cas dels individus 2288 o 2294; o del pou i d'una gran fossa de funció indeterminada, en el cas de l'individu 2281; o del forn com ocorre amb l'individu 2208 o 2226.

Així i tot, el total d'individus exhumats més o menys complets va ascendir a 36 encara que si tenim en compte els fragments localitzats de mandíbules, ossos llargs i cranis, restes d'individus que en algunes ocasions relacionem amb fosses i en altres casos no, ascendeixen a 54 (Fig. 2).

Del conjunt destacarem les tombes 2236, 2262 i 2214 dels individus 2234, 2260 i 2212 respectivament, en què trobem associades la presència de claus de reblada; la tomba 2167 de l'individu 2103 i la tomba 2257 de l'individu 2298.

Respecte a les primeres tombes ens crida l'atenció la presència de claus d'uns 7 centímetres de llarg màxim conservat, amb una secció qua-

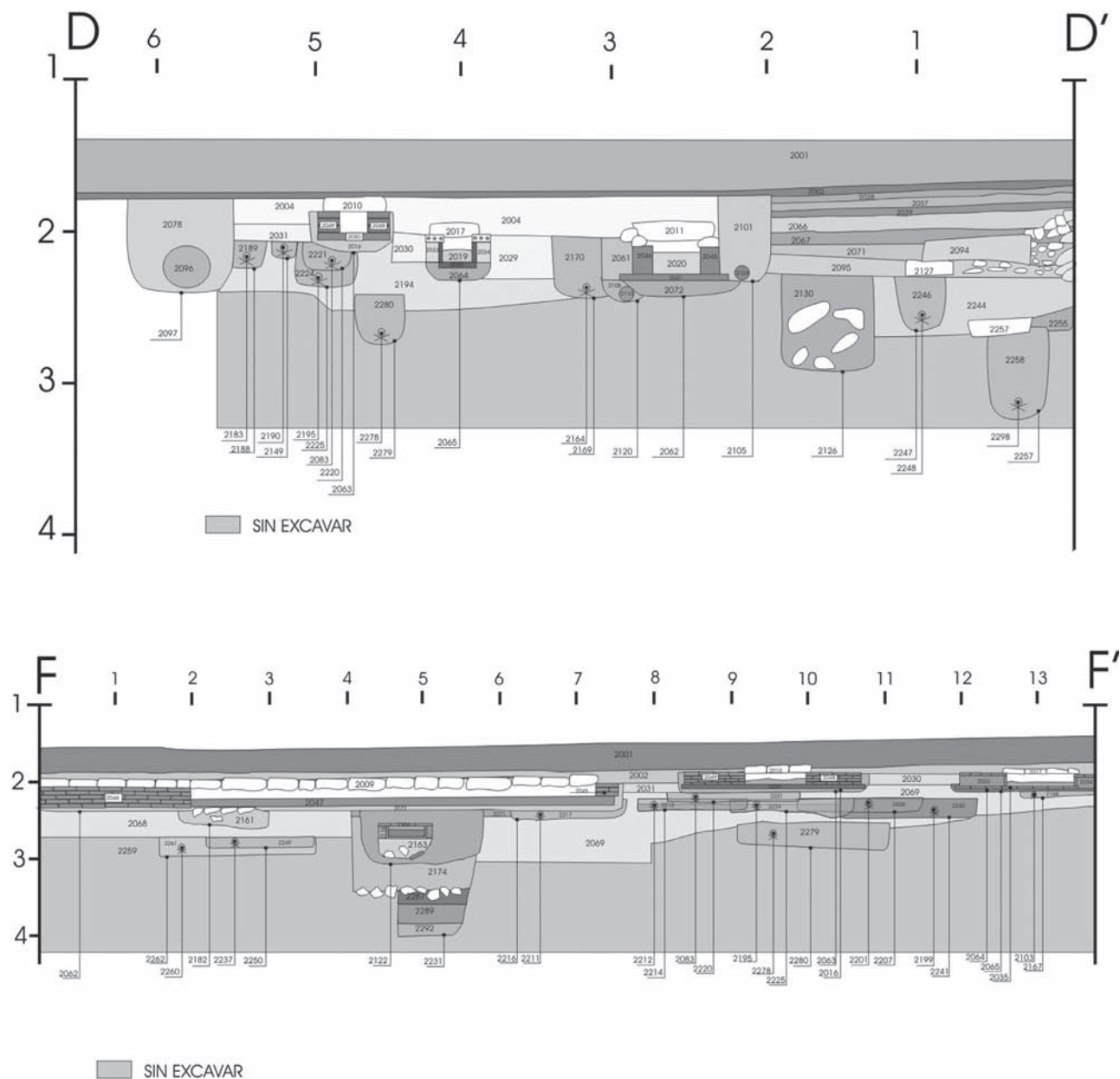

Figura 3. Seccions de l'excavació.

drangular de 0,50 centímetres de gruix conservat i un cap pla d'uns 4 centímetres de diàmetre conservat, encara que realment no tots han arribat fins a nosaltres en aqueixes condicions. La tomba que més claus presenta és la 2236, de l'individu 2234 i els trobem recorrent els laterals de la tomba, a un costat i a l'altre del finat, que fa la sensació fins i tot que es troben emparellats a pesar de situar-se en els extrems laterals. Destacant la presència de dos d'ells sobre la pelvis (Fig. 2A).

Els altres dos, 2262/2260 i 2214/2212, no presenten tanta quantitat de claus possiblement per una major degradació del material o perquè ambdues tombes han patit remocions posteriors a la deposició inicial, ja que, casualment, damunt d'elles s'han dipositat nous finats que han afectat la seua posició inicial. En el cas dels 2262/2260 els trobem a l'entorn del cap, i el més baix era el situat a l'altura del colze del braç esquerre. En el cas de 2212 només hem trobat un que se situa a

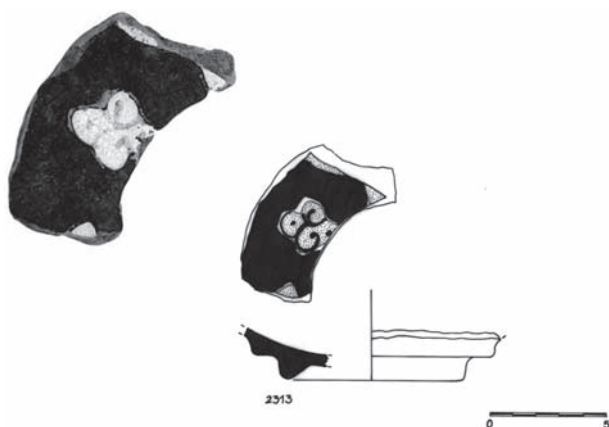

Figura 4. Fragment de base anellada amb decoració en blanc i negre.

l'alçada del colze, si bé és cert que aquest inhumat es trobava molt afectat per deposicions posteriors.

La presència d'aquestes claus podria respondre tant a la utilització de taüts per a soterrar els difunts com de la utilització de baiards per al seu transport fins a la necròpolis, utilitzant-los amb posterioritat per a introduir el finat en la tomba i deixant-lo en la base. D'ambdues maneres els elements orgànics s'han descompost restant només els elements metàl·lics que els cohesionaven, encara que cal assenyalar que no s'aprecien restes de descomposició de fusta o de tela.

El segon individu que destaquem és el número 2103 de la tomba 2167, que es troba en un estat de conservació pèssim per l'acció antròpica que ha destrossat les extremitats superiors i el cap, així com les extremitats inferiors, per la qual cosa únicament ens queda el maluc i part de la columna amb les costelles. D'aquest, crida l'atenció que es troba dipositat decúbit prono. Tal posició dins de la fossa podria tindre diverses explicacions. D'una banda, pot ser que després de la deposició en la tomba en decúbit lateral el cadàver es bolcara sobre el costat en què es va col·locar caient boca terrosa; o bé que haguera sigut soterrat a propòsit per estar malalt de lepra, com era costum en l'edat mitjana.

En tercer lloc la tomba 2257 és una fossa simple amb coberta de pedres en què trobem les restes de l'individu 2298, el millor conservat de tota la necròpolis (Fig. 2C; Làm. 1C). Es tracta d'un baró d'uns 20 anys, dolíococrani, amb arcs superficials poc marcats i mentó quadrat, d'una alçada aproximada d'1,85 metres. Es troba en posició decúbit lateral dret amb el cap mirant a la dreta i el braç dret estès al llarg del cos, i l'esquerra encreuat en l'abdomen. La cama dreta estesa i l'esquer-

ra semiflexionada. Destaca l'aparent primesa de l'individu així com l'alçada, molt per damunt de la mitjana dels individus exhumats en aquesta necròpolis.

El més cridaner en aquesta tomba és que, per damunt del dipòsit que es correspon amb el jove i damunt el farciment de la tomba, trobem a l'alçada del tronc, un crani i restes òssies que corresponen a un altre individu, i als peus un altre crani subjectat per unes quantes pedres (Là. 1B). La qual cosa fa suposar la reutilització d'aquesta tomba, que entre altres coses és la que esta excavada a més profunditat de l'àrea coneguda de la necròpolis.

RESUM DELS RESULTATS DE L'ESTUDI ANTROPOLÒGIC

Des del punt de vista antropològic i osteopatològic es pot observar que ens trobem davant d'una població que té una salut prou bona, sense signes de patologies infeccioses importants, ni traumatismes, ni tumorals. Els resultats que ací presentem procedeixen de l'informe emès per Anna Forner, des del Laboratori d'Antropologia i Paleopatologia de la Facultat de Medicina de la Universitat de València. Tot i que falten en aquest estudi els individus que poden veure's en l'actualitat en la sala d'islàmic del Museu Municipal de Sogorb.

La talla mitjana se situa al voltant d'1,65 metres \pm 5 centímetres, i en el cas de les dones al voltant d'1,60 m \pm 5 centímetres. L'edat de la majoria dels individus es situa per damunt dels 45 anys (48 per cent), amb un percentatge alt per als compresos entre 25 i 45 anys (19 per cent). Només un d'ells sobrepassa els 65 anys. Mentre que els infants representen en conjunt el 14 per cent de la mostra, i per tant amb un índex de mortalitat baix i una elevada supervivència. D'aquests xiquets, només un és noutat, un altre té menys d'un any, i els altres, sis en total, tenen una edat inferior als 6 anys, o entre 3 i 5 anys. La diferenciació per gèneres només ha arribat al 40 per cent del conjunt, identificant-se amb seguretat set dones i 15 homes.

La malaltia més nombrosa és l'artritis, generalment en la columna vertebral. Els signes van des dels molt lleugers fins als molt greus, encara que la seua presència no indica necessàriament que patiren la malaltia, ni que la gravetat de les lesions sigui sempre proporcional a la gravetat de la patologia.

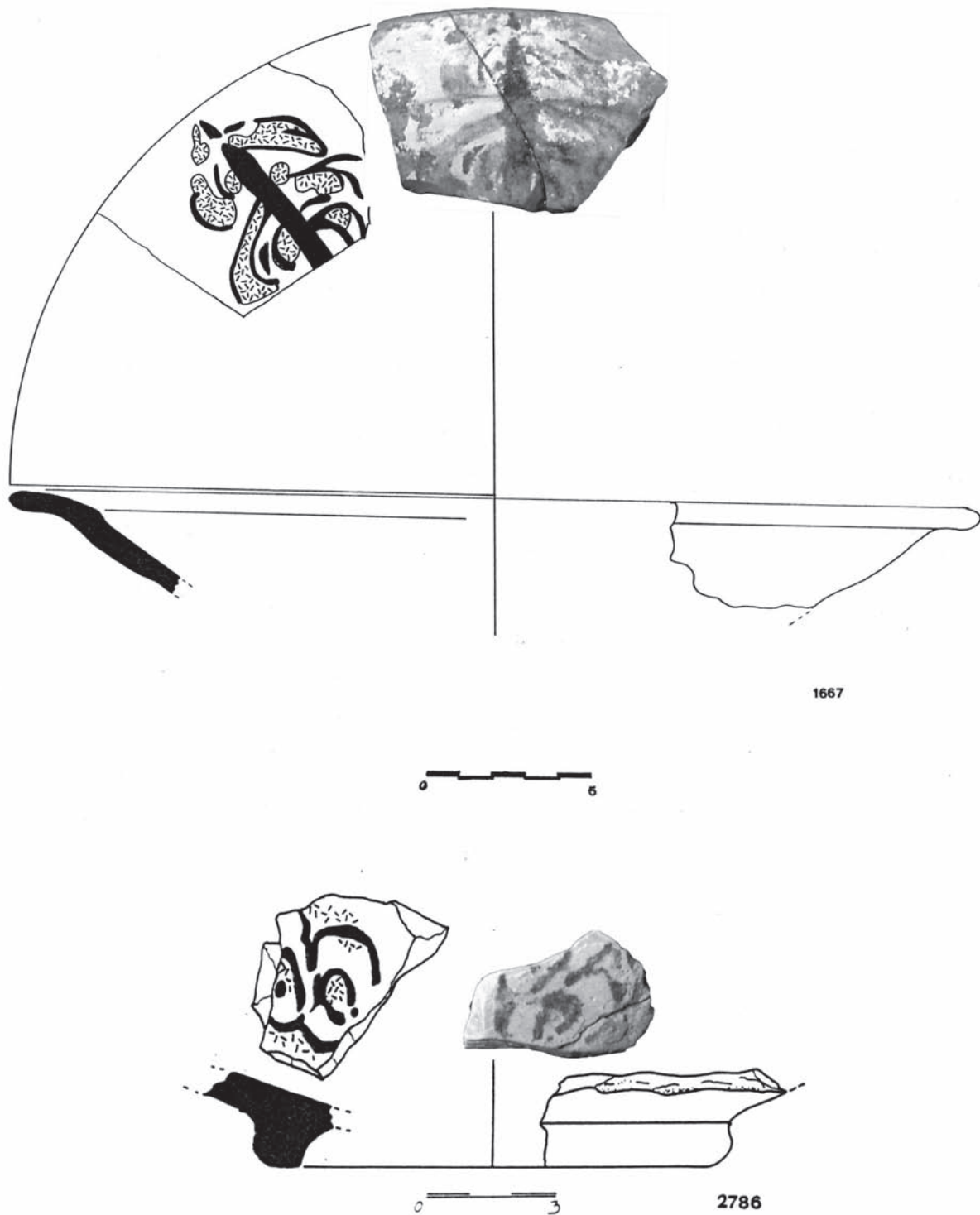

Figura 5. Fragments decorats en verd i manganés.

Altres signes de malalties no traumàtiques són una tibia amb platimèria (2226); una possible mastoïditis aguda en l'os temporal dret de l'individu 2256, que ha perdut la morfologia típica del con-

ducte auditiu extern i l'oïda mitjana per una lesió òssia i neoformació de la cavitat, amb possibilitats d'haver perdut l'audició.

De caràcter traumàtic és la presència d'un hematoma calcificat en cúbit en l'individu 2103; un altre hematoma, igualment calcificat, en un metacarp de la mà esquerra de l'individu 2212, possiblement per una contusió que no tindria repercussions clíniques. A més d'una tibia dreta amb senyal de ganivetada en l'individu 2208.

Finalment, de tot el conjunt cal destaca l'individu 2298, entre altres coses pel bon estat de conservació en què va ser exhumat, i per les peculiaritats que mostrava el seu esquelet. Aquestes característiques que el diferenciaven dels altres cossos determinaren l'estudi integral per part de la doctora Forner, servint de base per a un treball d'investigació que va remetre al Museu Municipal de Sogorb (Forner, 2001-2002).

L'individu 2298 és un adult jove, entre els 20 i 25 anys, de gènere masculí, amb una alçada que faria entre 184-190 centímetres. Pertanyia al grup caucàsic, subgrup mediterrani i, dins d'aquest, al tipus mediterrani gràcil amb un cert component negroide. Històricament podria tractar-se d'un individu berber. Qüestió molt interessant, ja que està documentada la instal·lació de tribus berbers des del segle VIII en aquestes terres (Selma, 2005, 55).

L'estudi ha permès valorar dues qüestions. D'una banda, algunes variants anatòmiques i alteracions en el seu desenvolupament. D'altra, diferents patologies, encara que aparentment ninguna d'elles mortal.

Les variants anatòmiques evidenciades són:

- Apòfisis espinosa cervical unituberculosa, concretament a la quarta vertebra cervical. Aquest estat unituberculós és una anomalia del desenvolupament de caràcter recessiu. La resta de les vèrtebres cervicals son bigeminades. A més, totes les apòfisis espinoses de les vèrtebres cervicals estan lleugerament desviades cap a l'esquerra respecte a l'eix vertical, però aquesta alteració no produeix cap tipus d'alteració patològica en l'individu. Tot i això, aquesta vertebra està afectada d'osteocondritis dissecant.

- Buit vascular del segon cuny del peu dret més marcat que l'esquerra, de significat incert. Es desconeix si aquesta diferència era normal en la població o si té algun tipus de significat patològic.

- Asimetria de la fosa nasal esquerra. És una anomalia congènita sense repercussions patològiques sobre l'individu.

- Presència de sutura metòpica (prop de l'arrel nasal). Generalment desapareix després del naixement i no existeix en el crani adult. Excepcionalment, en alguns casos, pot persistir de forma completa, o, com en aquest cas, només a la

part distal, que és l'últim en tancar-se. No és causa de patologia ni té repercussions sobre l'individu.

- Asimetria en l'articulació claviculoesternal. Volem dir que hi ha diferències en la inserció de la clavícula del costat dret respecte de la del costat esquerre, que suposa una diferència en l'altura de 3-4 mil·límetres. Aquesta alteració es indicativa d'un ús major del costat dret sobre l'esquerra, el que podria significar al menys que aquest individu era dextre.

- Presència d'un forat olecrania bilateral. No suposo cap patologia, només es una variació anatòmica en la normalitat.

- Presència de banya major de l'hioides sense tancar l'epífisi amb el cos hioide.

- Angle de torsió de l'eix coll-diàfisi respecte als còndils femorals, donant lloc a una rotació interna de tota la cama, de caràcter bilateral. Normalment es considera normal una angulació de 14°, però l'individu en estudi presenta una angulació de 21,50°. Les repercussions d'aquesta alteració no estan determinades. Tampoc hi ha signes degeneratius en el còndil femoral ni en el planell tibial.

Les paleopatologies es divideixen en visibles i no visibles. Les primeres són:

- Osteocondritis dissecant. Aquesta és una lesió articular caracteritzada per la separació d'un fragment de cartílag amb el seu corresponent os subcondral. Es una malaltia no inflamatòria, benigna, d'adults joves, entre 10 i 25 anys, que pot ser hereditària. En el cas estudiat es tracta d'una osteocondritis dissecant en la quarta vertebra cervical, amb afecció bilateral. La profunditat de les lesions és de 5 mil·límetres i la longitud és de 8 mil·límetres. La superfície de la lesió es troba en fase de cicatrització, ja que encara s'observa en el cràter restes d'esponjosa; encara que el defecte comença a desaparèixer. La simptomatologia que podria presentar l'individu és variable, des de ser asimptomàtic fins a sofrir dolor i limitació de la mobilitat de la columna cervical.

- Criba orbitària, femoral i humeral, bilateral. Aquesta lesió s'ha identificat com a la mateixa que la hiperostosi poròtica, es veu en malats actuals amb anèmies severes de diversos tipus. Aquesta és la causa que podria explicar de forma conjunta les tres cribes trobades, és a dir, la repercussió en l'organisme de certs processos anèmics que provocarien una hiperplàsia i hipertrofia de la medulla òssia.

- Quist ossi. En un metatarsià es troba, en la metàfisi proximal, una cavitat d'1 centímetre de diàmetre, de parets llises i amb absència de reacció òssia, que s'identifica amb un quist ossi simple.

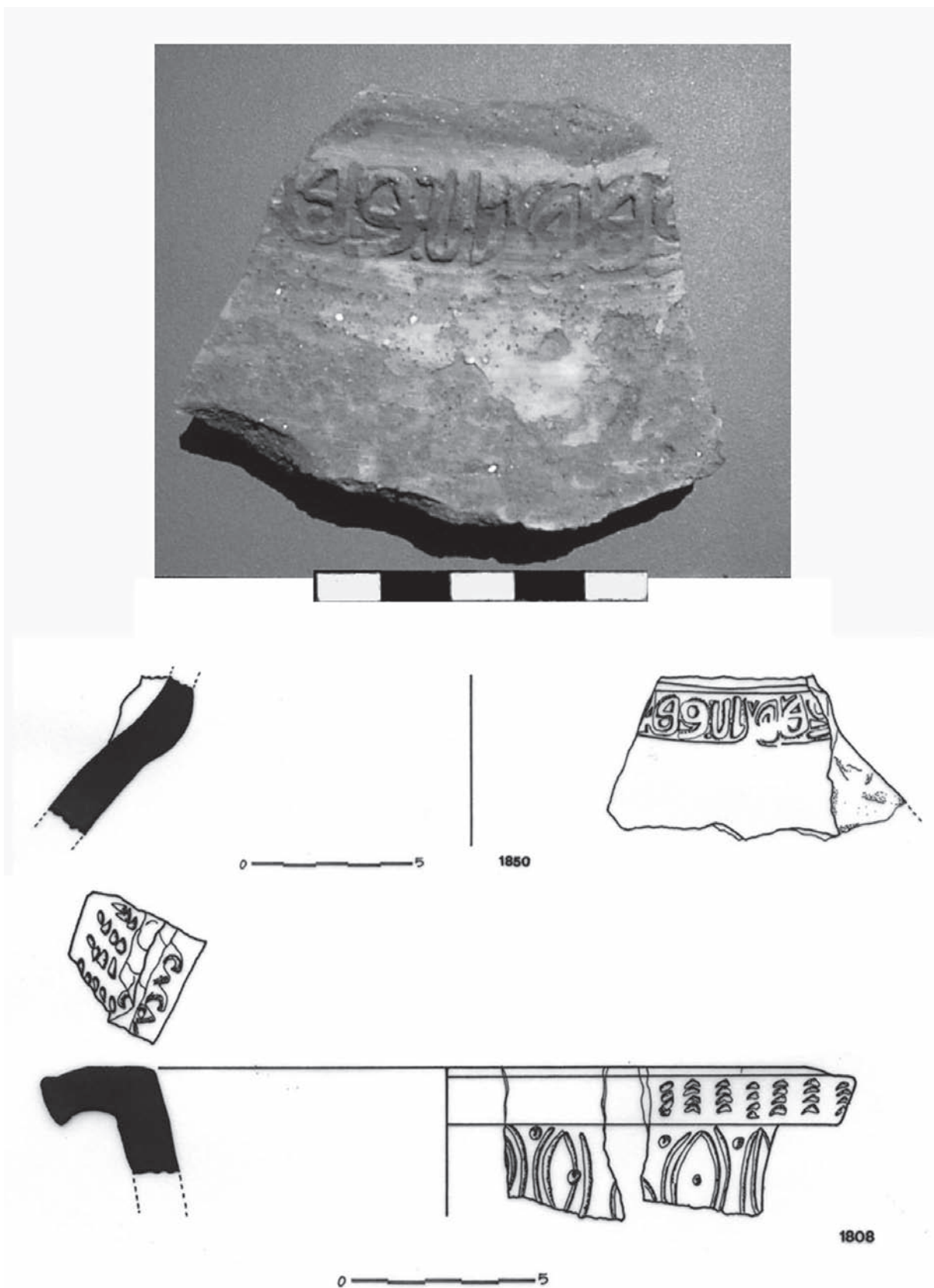

Figura 6. Fragment d'alfabia amb decoració geomètrica i fragment de tenalla amb escriptura cúfica.

Les altres, les no visibles:

- Malalties reiterades, de tipus carencial, reflectides en la presència d'hipoplàsies dentals en quatre ocasions diferents.

Pel que fa a l'estudi dental, es pot dir que l'individu tenia totes les dents, només havia perdut el tercer queixal *postmortem*, possiblement en el procés d'excavació. El grau de desgast és molt lleuger, excepte en el primers queixals mandibulars (números 36 i 46) on és moderat. Encara que es troba un desgast més accentuat en l'incisiu central dret (número 11), de forma incurvada, que podria relacionar-se amb un estigma professional, ja que la mateixa alteració s'observa en aquelles professions on es tallen fils amb les dents (sabaters, pescadors,...). S'han trobat rotacions dentals, cap a dins o cap a fora, i acumulació d'algunes dents sense deixar espai entre elles, encara que no s'observa superposicions dentals. També s'han trobat múltiples línies d'hipoplàsia relacionades amb dèficits nutricionals o períodes febrils a causa de malalties típiques de la infància. El nombre de malalties que varen afectar aquest individu fins els 10 anys varen ser almenys quatre i pot ser que tingués una alimentació incompleta o defectuosa.

ALGUNS MATERIALS SIGNIFICATIUS: VALORACIÓ DE L'INTERVAL TEMPORAL DEL SEU ÚS

Generalment, és difícil d'establir la cronologia de les necròpolis islàmiques, puix el material associat al farcit de les tombes és escàs i poc significatiu. En el cas de Sogorb només tenim alguns fragments específics per les formes, i especialment per les decoracions, què ens aporten alguns elements cronològics facilitant una aproximació al marge temporal d'utilització. Encara que no tots apareixen en farciments de tombes, sinó que procedeixen dels nivells de l'amortització, o són anteriors a l'inici de la utilització d'aquest espai com a *makbara*.

Hem de destacar una base d'ataifor que creiem que porta una decoració de corda seca total en què es combinen espais en blanc amb altres en negre (Fig. 4, núm. inv. 2313, de la unitat estratigràfica 2140 que correspon al farciment del individu 2102). En blanc apareix un motiu romboïdal de caràcter vegetal que recorda quatre fulles i que trobem entre els motius de Medina Azahara sota una forma geomètrica de traç rectilini (Cano, 1996, fig. 38, SA/436). Aquestes fulles estan voltades d'un espai negre. La decoració i els colors no són els habituals que trobem en la zona de València. El més pròxim amb la utilització del

blanc i negre és un ataifor, tipus III d'Azuar (Azuar, 1989, 326), que procedeix del Castellar d'Alcoi, i en què s'utilitzen els colors melats, blanc, verd i negre, amb el motiu del cordó de l'eternitat (Azuar 1989, fig. 66, 5029); també en una base (Azuar, 1989, fig. 65 b, 5032). No obstant això, el fragment trobat en la necròpolis de la plaça de l'Almudín sembla representar una decoració central en què predomina el negre, intercalat amb zona de blanc de la qual coneixem la configuració en l'espai del plat. Pel que hem consultat podria tractar-se d'una producció toledana d'època omeia andalusina, o potser posterior (Retuerce, Zozaya, 1986), que ens dóna una data situada a mitjans del segle XI per a aquestes produccions.

Uns altres dos fragments a destacar són una base anellada d'ataifor amb decoració en verd i manganès, amb el motiu del cordó de l'eternitat (fig. 5, núm. inv. 2786 que correspon a l'individu 2174); l'altre és una vora d'ataifor amb ala horitzontal desenvolupada, tipus III de Medina Azahara (Cano, 1996, fig. 5), que també porta una decoració en verd i manganès, amb un motiu de traç molt irregular que ens sembla que podria relacionar-se amb la flor de lotus, en una composició encadenada de desenvolupament radial (fig. 5, núm. inv. 1667). Les formes, com la tècnica i els motius, es poden relacionar perfectament amb la ceràmica omeia andalusí, i el millor exemple són les produccions de Medina Azahara, datades a la meitat del segle X (Cano, 1996, 6).

Igualment cal destacar tres fragments decorats amb estampats, dos relacionats amb gerres (fig. 6, núm. inv. 1808 i 1850, unitat estratigràfica 2095 que amortitza el nivell d'enterraments) i un amb un reposador (fig. 7, 2650). Dels quals, un porta decoració geomètrica molt simple, i els altres dos decoració epigràfica en cúfic. En ambdós pareix que estiga escrit *al Tawfiq*, "l'assistència divina", també traduït per "l'èxit que dóna Déu, l'ajuda (divina), la prosperitat, la sort", és un terme alcorànic la utilització del qual com a grafia decorativa està molt estesa per tot el territori andalusí. La seva aparició té un sentit profilàctic de bon auguri. No es troba en contextos nassarites, considerant-se com a una introducció dels artesans almohades, amb perduracions merinies i mudèjars (Torremocha, Oliva, 2002, 83, fig. 26).

Per un altre costat els estrats tallats per algunes de les tombes, com ara el 2244 en el sector 3-A o el 2277 en el sector 1-A, ens donen material ceràmic amb una cronologia que es pot situar entre la meitat del segle XII i la del XIII. Segons aquestes dades, aparentment la utilització de la necròpolis caldria establir-se entre mitjans del segle XI i del

XIII. No obstant això, aquests fragments són en general molt escassos i superficials dins del que degué ser el nivell de superfície de la necròpolis i els interpretem com a producte d'aportacions posteriors, en un moment en què ja no s'utilitza aquest espai com a *maqbara*.

CONSIDERACIONS FINALS

Fins ací hem fet una descripció de les característiques de la necròpolis i dels resultats més interessants de l'estudi antropològic, interpretant-la com un conjunt tancat, sense introduir-nos en altres aspectes de l'excavació (com ara el forn, el pou, les fosses,...) que cal datar a partir dels segles XIII-XIV i, per tant, interpretar juntament a altres elements de la mateixa època en altres excavacions de ciutat vella.

Breument recordarem algunes de les característiques més interessants d'aquesta necròpolis: l'existència de cobertura en dos de les tombes amb lloses de pedra, qüestió que no sempre es pot documentar; la presència de claus en tres de les tombes; l'acumulació de superposicions en alguns punts de la necròpolis, que caldria relacionar bé amb una alta densitat de població i una llarga utilització, i per tant amb la pèrdua de la memòria d'on estan els soterraments; o bé amb un espai que una mateixa família està fent servir com a lloc on reposar tots junts. Des del punt de vista antropològic el més destacable és la quasi total absència de malalties i la bona salut que en general gaudeixen els individus, amb una població soterrada d'allò més variat pel que fa a les edats, i amb una llarga expectativa de vida.

El que més ens va preocupar des de l'inici de l'excavació va ser el fet d'entendre-la en l'actual ubicació, dins del perímetre emmurallat de ciutat vella. Hem de recordar com la tradició funerària clàssica dels musulmans situava els seus cementeris fora dels murs de la ciutat, al costat de la muralla i a la vora d'una porta, que ben sovint donava nom al cementeri. De vegades el creixement urbà englobava a la *maqbara* dins del nou recinte o en circumstàncies especials, com assetjaments o epidèmies, podia obligar-s'hi a realitzar els sepelís dins dels murs, en places o zones obertes.

Així mateix, també és cert que existien *qubas*, espècie de capelles rurals i urbanes que guardaven les restes d'algun personatge venerable, al voltant del qual s'acostumava a soterrar la gent atreta per la seua santedat, la qual cosa donava peu que es formara un cementeri. Això ho assenyallem al fil de la proximitat a l'actual catedral

Figura 7. Fragment de reposador amb escriptura cúfica.

que anteriorment va ser la mesquita principal de la ciutat islàmica, hipotetitzant sobre la possibilitat que es formara un cementeri des dels primers moments de l'ocupació islàmica al voltant del castell, i que posteriorment quedara immers dins de la trama urbana (Sánchez, Barrachina, en premsa).

Ara bé, les noves excavacions realitzades en diferents punts de la ciutat han permès establir la consolidació de Sogorb com a ciutat entre els segles X-XI, estructurant-se en un doble recinte: un gran albacar o zona emmurallada, on creix la ciutat, connectada amb un altre recinte emmurallat en la part superior, on es troba l'alcaçaba (Selma, 2005, 111).

Amb anterioritat, el territori de la vall del Palància s'estructurava en alqueries disperses, situades al voltant d'una fortificació sense estructures permanents d'habitació, que es desmantellen i abandonen quan s'inicia el procés de concentració de la població en el nou nucli urbà (Selma, 2005, 71).

En aquest sentit, una de les excavacions més recents feta a Sogorb ha permès documentar una alqueria amb materials dels segles IX-X en el carrer Mezquita, que es desmantella en el segle XI (Lozano, Palomar, 2005, en Selma, 2005, 115). Aquestes dades permeten interpretar la necròpolis de l'Almudín com l'indret on soterraven els habitants d'aquesta alqueria, a més d'altres pròximes no identificades. Llavors, l'ús de la necròpolis degué ser anterior al segle XI, moment en què es construïa el nou recinte de muralla, que la segella i inutilitza (Selma, 2005, 116).

Grups d'edat de mortaldat	Individus identificats	Gràfic
Més de 65 anys	1	<p style="text-align: center;">Edats de mortaldat</p> <p>>45 59%</p> <p>+/- 45 17%</p> <p>25-45 9%</p> <p>>65 2%</p> <p>nadó 2%</p> <p><1 2%</p> <p>3 a 5 5%</p> <p><5 2%</p> <p><6 2%</p>
Més de 45 anys	25	
Al voltant del 45 anys	7	
Entre 25 i 45 anys	4	
Menys de 6 anys	1	
Menys de 5 anys	1	
Entre 3 i 5 anys	2	
Menys d'1 any	1	
Nadó	1	

Taula 1. Dades i gràfics de les edats de mortaldat.

Gènere	Individus Identificats	Gràfic
Femení	7	<p style="text-align: center;">Distribució segons el gènere</p> <p>indeterminat 9%</p> <p>femení 13%</p> <p>masculí 28%</p> <p>alofisio 50%</p>
Masculí	15	
Alofisio	27	
Indeterminat	5	

Taula 2. Dades i gràfics de la distribució segons el gènere.

INDIVIDU	PATOLOGIA
2103	Hematoma calcificat en cúbit
2173	Signes d'artrosis
2208	Tíbia dreta amb faceta de ganivetada
2212	Hematoma calcificat en metacarp de mà esquerra
2226	Tíbia platimètrica
2234	Artrosis vertebral sense hernies de Schmorl
2251	Artrosis vertebral cervical amb hernies de Schmorl a nivell C7-D1 i lumbar (sense hernies)
2256	Artrosis vertebral lumbar (amb rebaba osteofítica). Possible mastoïditis
2266	Artrosis vertebral, y i també en altres articulacions (nivell del radi)
2281	Artrosis vertebral
2294	Artrosis vertebral en la <i>carilla articular</i> amb las costelles
2298	Marcada hipertrofia del costat dret Agenèsia de les apòfisis espinoses vertebrals

Taula 3. Taula amb les patologies trobades en alguns dels individus.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO, J. (1983): *La cerámica hispanomusulmana de Toledo*, 88 pp. Madrid.
- AZUAR, R (1989): *Denia islámica: Arqueología y poblamiento*. 449 pp. Diputación provincial. Alicante.
- AAVV (2003): *Segorbe, Bien de Interés Cultural*. 126 pp. Ayuntamiento de Segorbe. Segorbe.
- BARRACHINA, A. (2000): *Segorbe y la excavación de la plaza de Papa Luna. Aportación al conocimiento de la ciudad y su historia*. Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 21, pp. 397-426. SIAP. Diputació. Castelló de la Plana.
- BARRACHINA, A., PALOMAR, V., SÁNCHEZ, M. (1999): *Primeros resultados de las actuaciones de salvamento en el casco antiguo de Segorbe (El Alto Palancia)*. Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 20, pp. 375-383. SIAP. Diputació. Castelló de la Plana.
- CANO, C (1996): *La cerámica verde-manganeso de Madīnat al-Zahrā El legado andalusí*, 148 pp. Sierra Nevada, 95. Maracena.
- FORNER, A (2001-2002): *Estudio antropológico y paleopatológico de un individuo de la necrópolis del Almudín (Segorbe)*. (Treball d'Investigació, inèdit, realitzat dins del programa de doctorat 678: 265 E Salud pública y Medicina Legal, curs 2001/2002. Departamento de Medicina Preventiva y Salud Pública, Bromatología, Toxicología y Medicina Legal. Universitat de València). Dipositat al Museu Municipal de Segorb.
- MARTÍ, R., PALOMAR, V. (1999): *Las Fortificaciones de Segorbe a lo largo de la Historia*, 216 pp. Ayuntamiento. Segorbe.
- PALOMAR, V (2003): *El patrimonio arqueológico de Segorbe. Diez años de excavaciones*. En AA.VV. "Segorbe, Bien de Interés Cultural". Ayuntamiento. Segorbe.
- PALOMAR, V., BERGA, A. (2005): *Rehabilitación del patrimonio histórico y urbano del casco antiguo de Segorbe 1999-2004*. 143 pp. Ayuntamiento de Segorbe. Segorbe.
- RETUERCE, M. (1998): *La cerámica andalusí de la Meseta*. 2 vols., 456 pp. Madrid.
- RETUERCE, M., ZOZALLA, J. (1986): *Variantes geográficas de la cerámica omeya andalusí: Los temas decorativos*. En "La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale". Actas del III Congreso Internazionale (Siena-Faenza, 1984), pp. 69-128. All'insegna del Giglio. Firenze.
- SÁNCHEZ, M., BARRACHINA A. (-): *Reflexiones sobre el recinto amurallado de la ciudad de Segorbe –Alto Palancia–*. Actes del Congrés de Castells, numero monogràfic del Boletín de la Asociación Española de Arqueología Medieval. Madrid. (en premsa).
- SELMA, S (2005): *El Alto Palancia en época islámica*, 200 pp. Ayuntamiento de Segorbe. Segorbe.
- TORREMOCHA, A., OLIVA, Y. (2002): *La cerámica musulmana de Algeciras. Producciones estampilladas. Estudio y catalogo*. Caetaria, Monografías, 1. 262 pp. Museo Municipal. Ayuntamiento de Algeciras. Algeciras.

LÀMINA I

Fotografies de la tomba 2257 de l'individu 2298: A: Cobriment de pedres; B: Dipòsit de cranis als peus de la tomba; C: El finat.